

Феоктиста Хартахая «Исторические судьбы крымских татар». Станислав Сестренцевич Богуш проследивает историю Крыма с древности до 1783 года, рассматривая ее в этот период как самобытный процесс. Он обращает внимание на связь истории полуострова с всеобщей историей как Запада, так и Востока. История Крымского ханства рассматривается ним как последняя часть истории империи Моголов. Однако с 1783 года, по его мнению, история Крыма должна рассматриваться как часть истории Российской империи. Дальнейшему развитию историографии истории Крыма способствовало внимание исследователей к истории Новороссийского края и публикация исторических источников. Это стало научной основой для появления работы Феоктиста Хартахая, в которой автор поставил цель проследить судьбу крымских татар. Он касается ряда важных вопросов, таких, как время основания Крымского ханства, положения христиан в нем в этом государстве, эволюция крымско-татарского общества от аграрного военного до в направлении гражданского и другие. Уделяя внимание внутренней истории, автор изображает крымских татар как народ, который создал своеобразную культуру, упоминает отдельных правителей, которые понимали необходимость внутренних реформ. В то же время историк иногда, в духе народнической историографии, противопоставляет народ государству.

Ключевые слова: историография истории Крымского ханства; историография истории крымских татар; Станислав Сестренцевич Богуш; Феоктист Хартахай; историография истории Южной Украины.

Рецензент: О.Г.Середа, к.і.н., науковий співробітник (Центр досліджень ісламу)

УДК 929КЛИВАК:262.146(477.74-21)«1917/1919»

Інна Ходак

МІСІОНЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СВЯЩЕНИКА ІЛЛІ КЛИВАКА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ в 1917-1919 рр.

На основі опублікованих джерел та літератури розглянуто церковну діяльність Іллі Кливака на півдні України. Підкреслено, що це один із перших священиків, який стояв біля витоків заснування греко-католицької церкви в Одесі. У статті досліджено участь священнослужителя у громадському та церковному житті регіону, проаналізовано особливості його місіонерської діяльності, провідне місце в якій відведено побудові храму для греко-католиків.

У науковій розвідці зазначається, що документальних джерел, які б достовірно і переконливо свідчили про те, що було поштовок для Іллі Кливака прибути з ідеєю місіонерства саме в Одесу, немає. Однак, на основі наявних відомостей виникають певні версії. Зокрема, сучасні історики О. Музичко та Т. Вінцовський схиляються до думки, що приїзд священика до Одеси був здійснений за ініціативою митрополита А. Шептицького.

Зазначено, що прибувши до Одеси, Ілля Кливак поринув у церковну та громадську діяльність. Акцентується увага на основних аспектах діяльності священнослужителя на Одещині. Провідне місце посідала його місіонерська робота. Інформація з джерел дає підставу говорити, що пріоритетним для Іллі Кливака було будівництво храму для переселенців із західноукраїнських земель. Це необхідно було і для залучення віруючих до греко-католицької

церкви. Попри всю активну діяльність І. Кливаку не вдалося реалізувати поставлені завдання ще й тому, що на початку 1919 р. він виїхав з Одеси.

І. Кливак та його парафіяни неодноразово зверталися до митрополита УГКЦ А. Шептицького з проханням допомогти у справі зведення храму для віруючих.

Епістолярна спадщина митрополита дає можливість відтворити організацію процесу по розбудові храму. Зокрема, з неї ми черпаємо відомості про заходи І. Кливака, здійснені ним для збору коштів на храм.

Матеріальну допомогу на розбудову церкви надсилає А. Шептицький. У публікації акцентується увага на тому, що саме завдяки листам І. Кливака до А. Шептицького ми знаємо і про інші заходи, які здійснював священнослужитель для поширення УГКЦ на північ України. Звертається увага на те, що саме завдяки клопотанням А. Шептицького влада в Одесі виділила місце для побудови греко-католицького храму на території сучасного Херсонського скверу.

У публікації вказано на заходи, які здійснював І. Кливак для поширення впливу УГКЦ на півдні України. Для реалізації цієї мети він читав лекції в університеті, публікував численні статті на релігійну тематику.

Важливим аспектом діяльності І. Кливака в Одесі була його громадська робота. Священнослужитель прийняв активну участь в діяльності Українського комітету допомоги переселенцям із Галичини та Буковини. Проблеми, які він намагався вирішувати з іншими однодумцями в Комітеті це – безробіття, хвороби, відсутність житла.

Наявні джерела не дають можливості розкрити істинні причини, які змусили священнослужителя виїхати з Одеси і уже продовжити свою просвітницьку та проповідницьку діяльність на теренах Західної України. Ймовірно у період більшовицького режиму йому було небезпечно залишатися в місті. Тому, найвірогідніше, що десь на початку 1919 р., він виїхав з Одеси.

У подальшому І. Кливак зазнав переслідування і був звинувачений у так званій «антидержавній діяльності». Священника засуджено до позбавлення волі у концтаборі, де він і помер.

Ключові слова: священнослужитель, проповідницька діяльність, місіонерська діяльність, греко-католицька церква.

Діяльність греко-католицького духовенства на півдні України впродовж 1917-1920-х рр. ХХ ст. є однією з мало досліджених сторінок церковної історії регіону. Одним із перших священників, який стояв біля витоків заснування Української греко-католицької церкви (УГКЦ) в Одесі був Ілля Кливак. Проте його місіонерська діяльність належним чином ще не вивчена науковцями. Відсутність спеціальної розвідки, стосовно проповідницької праці священника призводила до накопичення багатьох неточностей у трактуванні його біографії. Сьогодні ім'я І.Кливака можна побачити лише у науковій монографії «Чорноморська хвиля Української революції», яка присвячена розвитку національного руху в Одесі та праці науковця О. Савицького, в якій він простежив основні віхи біографії І. Кливака, але на жаль поза увагою автора залишилася його церковна праця в Одесі. Все вище обумовлене і зумовлює актуальність даного питання. Метою

публікації є дослідження церковної діяльності І.Кливака та його внесок у розбудову греко-католицької церкви.

Народився майбутній священик у 1880 р. в селі Перемилові сучасного Гусятинського району Тернопільської області. Зростав він у глибоко віруючій християнській сім'ї. Початкову освіту Ілля Кливак здобув у тернопільській гімназії. Після її закінчення юнак вирішив стати священиком. Духовну освіту І.Кливак одержав у тернопільській духовній семінарії, яку успішно закінчив 1908 р., отримавши сан священика. Саме з цього часу розпочинається його проповідницька діяльність. Проте на жаль церковна праця І.Кливака на західноукраїнських землях тривала недовго.

Дуже складним для діяльності священика був період Першої світової війни, яка принесла для населення та її греко-католицької церкви багато горя і страждань. З окупацією Східної Галичини російськими військами І. Кливак був заарештований і вивезений до Сибіряка. Лише у 1915 р. священик одержав свободу і повернувся із заслання спочатку на терени Східної Галичини, а згодом і оселився в Одесі.

Проте на сьогоднішній день через відсутність документальних свідчень неможливо точно встановити чи з власної ініціативи О.І.Кливак здійснив свій візит до вказаного міста. Сучасні історики О. Музичко та Т. Вінцовський схиляються до думки, що приїзд священика до м. Одеси був здійснений за ініціативою митрополита А. Шептицького. Свідченням цього є те, що один парафіянин греко-католицької церкви зазначав: «В Одесі отець перебував за дорученням глави УГКЦ. На подорож священика благословив митрополичий вікаріат у Києві, а дозволив відправляти Службу Божу в місті о. Тиряк – римо-католицький єпископ. При одеському костьолі І. Кливаку було надано тимчасове приміщення»²³⁸.

Опинившись, в Одесі священик активно почав займатися не лише церковною, але й громадською діяльністю. У 1917 р. в місті створюється Український комітет допомоги виселенцям Галичини та Буковини. До складу даного органу входило понад 120 осіб, серед них були як місцеві українці так і відомі галичани. Чільне місце у засіданнях належало о.І.Кливакові, який став заступником українського комітету допомоги.

Причинами утворення Українського комітету допомоги стали потреби в облаштуванні повсякденного життя, яке в умовах міграції було нестерпним. Головними проблемами знедолених вигнанців стали безробіття, хвороби, відсутність житла. Влада не

²³⁸ Вінцовський Т., Музичко О. Отець Ілля Кливак будівничий храму та релігійно-національного єднання // Чорноморська хвиля Української революції. Провідники національного руху в Одесі у 1917-1920 рр. – Одеса: Тес, 2011. – С. 472.

мала можливості допомогти громадянам ворожої держави, тому змилюватися погоджувались недержавні структури – польський або російський комітети допомоги біженцям²³⁹².

Як засновник комітету І.Кливак опікувався й освітянським життям одеситів. Завдяки зусиллям священника при римо-католицькому костелі в Одесі відкрилася україномовна школа, на започаткування якої погодився єпископ римо-католицької церкви о.Кеплер²⁴⁰.

Пріоритетним завданням о. Іллі Кливака в Одесі була побудова храму для віруючих Західної України. Вказані наміри священника пояснювалися тим, що під час революційних подій 1917 р. багато представників греко-католиків поселилося в різних регіонах Південної України, в тому числі і в вище зазначеному місті.

Спочатку, у зв'язку з відсутністю своєї церкви, богослужіння здійснювалися в приміщенні католицького костьолу. Тож 5 червня 1918 р. о.І.Кливак та віруючі греко-католики надіслали листа митрополиту А. Шептицькому, в якому містилося прохання допомоги побудувати храм для віруючих Західної України в Одесі. Автори наголошували: «В Одесі та окрузі її є чимало наших вірних, як здавен осілих тут, так і недавно прибулих сюди, – українців Галича і Холма, а також руських та білорусинів. Вони, розкинуті по безкраїх степах Низової України, як родинами, так і самотніми особами, здавен вже вмирають з голоду духовного. Їх треба згуртувати в одне стадо Христове»²⁴¹.

Незабаром греко-католики вже звернулися з відозвою до митрополита про збір пожертв на побудову свого храму у місті. Одним із перших відгукнувся А. Шептицький, який надіслав матеріальну допомогу на розбудову церкви. У листі до митрополита І. Кливак дякував не лише за фінансову поміч, але й за відправлені в Одесу книжки. За ініціативою священника вони були розпродані за 200 рублів, частина виручених коштів пішла на побудову храму. І.Кливак звітував і про численні відвідування всіх можновладців Одеси, здійснених з метою отримання фінансової допомоги. Зокрема, він повідомляв, що ним було винайдено у тимчасове користування будинок за 3600 карбованців для церковних потреб²⁴².

У своїх листах до митрополита І. Кливак описував заходи, які він здійснював з метою поширення впливу УГКЦ. Це і виступи з лекціями в різних установах, в тому числі і в університеті, і публікація численних статей на релігійну тематику. Він просив

² Там само. – С. 472.

²⁴⁰ Даців П. Село Мшанець // Теробовлянська земля. Історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк, Париж, Сідней-Торонто, 1968. – С. 755.

²⁴¹ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Документи і матеріали. 1899-1944. Церква і церковна єдність. – Т.1 / За ред. А. Кравчука. – Львів, 1995. – С. 144-147.

²⁴² Там само. – С. 134.

надіслати священників, маючи великі плани націлені на поширення впливу УГКЦ в регіоні.

22 серпня 1918 р. о. І.Кливак повідомляв А.Шептицького про те, що влада виділила площу під церкву в дуже зручному та гарному місті, а Український комітет надав 10 тисяч карбованців на будівництво храму і 25 тисяч крб. на створення дитячого притулку. Маючи досить серйозні наміри стосовно розбудови греко-католицької громади, він планував згодом відкрити гімназію або український католицький ліцей²⁴³.

Про свою церковну діяльність в Одесі І.Кливак регулярно доповідав митрополиту. Зокрема, він описував місцевість, відведену під церкву: «Місце для церкви дуже пригоже, бо лучить місто з двома передмістями: Пересипом і Молдаванкою, чудний вид навкруги і домінує на оба передмістя, де живуть в більшості наші люди і має вид на море навіть, є місцем де сходяться трамваї з трьох чи чотирьох сторін світу». Площа під храм займала близько 500 саженив вартістю у 250 тис. карбованців²⁴⁴. Цілком ймовірно, що земельна площа під майбутню церкву відводилася в районі сучасного Херсонського скверу. Однак плани священника стосовно церковного будівництва в Одесі так і не були реалізовані.

У документальних джерелах 1919-1920 рр. відсутні згадки про перебування І. Кливака в Одесі. Ймовірно у період більшовицького режиму йому було небезпечно залишатися в місті. Тому найвірогідніше, що десь на початку 1919 р., він виїхав з Одеси. Подальші роки свого життя І. Кливак провів у родинному селі Мшанець на Тернопільщині. З такою ж завзятістю як і в місті священник розпочав жваву місіонерську діяльність на теренах Західної України.

Завдяки ініціативі І. Кливак у 1922 р. були організовані наукові гуртки «Відродження» та «Самосвітник», які очолював Данило Костирський. Пріоритетне значення в даних гуртках надавалося вивченню історії та географії. Свідченням цього є власна позиція, висловлена їм керівником на одній із нарад: «В чисто українському селі у 4-х класовій утравквістичній школі, – вчили чужої по душі історії, до того ж перекручено і не фахово. А про період галицького князівства, яке тривало кілька сот років не було навіть згадки про славних і світських людей у минувшині»²⁴⁵.

²⁴³ Діанова Н. М. Церковно-релігійна діяльність митрополита Андрея Шептицького // Митрополит Андрей Шептицький: церковно-релігійна та громадсько-політична діяльність: Зб. наук. пр. / Гол. ред. В. М. Хмарський. – Одеса; Львів, 2007. – С. 44.

²⁴⁴ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Документи і матеріали. 1899 – 1944. Церква і церковна єдність. – Т.1 / За ред. А. Кравчука. – Львів, 1995. – С. 155 –157.

²⁴⁵ Вінчковський Т., Музичко О. Отець Ілля Кливак будівничий храму та релігійно-національного єднання. – С. 472.

Щоб селяни пам'ятали й знали подвиги свого народу І. Кливак очолив у 1922 р. комітет, який покликаний був сприяти побудові могили пам'ятника на честь полеглих за волю України Українських січових стрільців. За свою першу проповідь виголошеній на могилі священник був фінансово покараний.

З приєднанням Західної України до Польщі І.Кливак розпочав активну проповідницьку діяльність. Проте виголошувати серед віруючих Слово Боже було надзвичайно складно, так як політика польського уряду відкидала будь-яку лояльність по відношенню до греко-католиків. Адже в даний період чиновники всі зусилля спрямовували на винищення та асиміляцію українського народу. З цією метою у Східну Галичину було переселено 200 тис. поляків. Одночасно з політикою денационалізації польська влада розгорнула діяльність і проти УГКЦ, про що свідчать численні арешти церковнослужителів. Священникам заборонялося відправляти в церквах Служби Божі. За невиконання даних розпоряджень їм загрожувала кримінальна відповідальність²⁴⁶. Варто зазначити, що переважна більшість греко-католицького духовенства не підтримувала такі дії і продовжувала свою душпастирську працю. Серед багатьох священнослужителів, які не бажали коритися польській владі був о. Ілля Кливак.

Слід наголосити на тому, що польська влада негативно відносилася до його церковної діяльності, особливе незадоволення викликали проповіді та промови. На думку урядовців вони були надто «патріотичними». У зв'язку з цим священника не тільки карали фінансово, а й дуже часто заарештовували. Зокрема, представники польської влади виселили І. Кливака з рідного села, оштрафували на суму у 600 тис. злотих і відправили відбувати покарання до польської в'язниці²⁴⁷. Однак, його парохіяни збрали відповідну суму коштів і викупили священника з неволі. Проте, вже через три роки І. Кливак отримав можливість повернутися до свого рідного села, де продовжив пастирську діяльність. Але, на жаль вона тривала недовго. За ініціативою єпископа станіславівської єпархії Г.Хомишина напередодні Другої світової війни І. Кливака було усунено від церковних справ і вислано в сусідню Станіславську область у село Тисьменниця під суворий нагляд поліції. Можна зробити припущення, що така позиція обґрунтовувалася поглядами священника стосовно польсько-українських стосунків. Відомо, що Г. Хомишин у 20-30-х років займав лояльне відношення до пануючої влади і виступав за нормалізацію відносин українців з поляками.

²⁴⁶ Там само. – С. 474.

²⁴⁷ Сивицький Д. Нариси з історії села Мшанець. – Тернопіль, 2004. – С. 52.

З приходом радянських військ на західноукраїнські землі І. Кливак повернувся виконувати свої священничі обов'язки, але за наклепом декількох селян він був звинувачений в антидержавній діяльності проти українського народу. На основі цих звинувачень, за рішенням Тернопільського обласного суду, його засудили до 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна. Після восьми місяців утримання в концтаборах І. Кливак у 1941 р. помер.

Таким чином, діяльність І. Кливака на півдні України була націлена на розбудову греко-католицької громади й поширення впливу УГКЦ. Попри значну активність і початкові успіхи священника, його плани не увінчалися успіхом. Із встановленням радянської влади в Одесі він змушений був повернутися до Західної України, де продовжив свою церковну й просвітницьку роботу.

Inna Khodak

***The missionary work of Ilya Klyvak in the south of Ukraine
in 1917-1919***

On the basis of published resources literature we have examined religion and Father church activity Ilya Klyvaks in the South of Ukraine. It's prescribed that he was one of the first priests who was close to the establishment of church foundation in Odessa. The main participation of the priest in public and church life has been searched in this article. The principles of his missionary work have been also analyzed. His main role was to build the church for Greek-Catholics.

In our scientific work it is also mentioned that there are no documents and materials that could exactly prove a missionary idea of Ilya Klyvak to come to Odessa. But on basis of apparent facts we have such sure thoughts. Especially modern historians such as O. Muzichko and T. Vintskovskiy are prone to think initiative that the arrival of the priest to Odessa was directed by metropolitan A. Sheptitskiy.

When Ilya came to Odesa he began working with the church and public social activities. The main point of this article is focused on is the general principles of the priest's work in Odessa. His major aim was the missionary work. The origins showed us that his priority task was to build a church involving the believers and immigrants from the Western parts of Ukraine to the Ukrainian-Catholic church. But despite Ilya Klyvak's efforts, he did not manage to fulfil all setting goals and tasks. That was why he left Odesa in 1919. So, the main his task was to build the church for believers which came to Odesa from Western parts of Ukraine.

A. Sheptitskiy as the archbishop of the Church was asked to help. Ilya Klyvak and his followers to start for lots of times the process of building.

Due to Klivak's letters to metropolitan of Greek-Catholic Church we have an opportunity to know about his actions for collecting funds to build the church.

A. Sheptitskiy helped and sent funds for building. Besides, in this publishing it has mentioned that A. Sheptitskiy appealed for a place for building the church. It was the place nowadays called Khersonskiy Square.

In the letters we can find another arrangements which were done by Klivak to reinforce the Greek-catholic authority. He read the lectures at the University, published numerous a huge amount of articles on religious themes, raised money forane future temple.

It is prescribed that another major aspect of his work in Odesa was his social work. He took an active part in Ukrainian Committee to help the immigrants from

Galichina and Bukovyna. In the Committee, he tried to solve the problems with the unemployment, diseases, and homeless people.

We regret not to have an opportunity to find out the real reason why Iliya left Odesa for the Western Ukraine where he continued his work. Probably in the times of Red Army occupation, it was dangerous to stay in Odesa city and that was why at the beginning of 1919 he departed from Odesa.

Soon he was persecuted and after he was charged of anti-communism. He was arrested and sent to the concentration camp where he died.

Key words: priest, homiletic activity, missionary activity, Greek-catholic church.

Инна Ходак

**Миссионерская деятельности священника Ильи Кливака
на юге Украины в 1917–1919 гг.**

На основе опубликованных источников и литературы рассмотрена деятельность Ильи Кливака на юге Украины. Подчёркнуто, что это один из первых священников, который стоял у истоков основания греко-католической церкви в Одессе. В статье исследовано участие священнослужителя в общественной и церковной жизни региона, проанализированы особенности его миссионерской деятельности, ведущее место, в которой занимает идея построения храма для греко-католиков.

В научном исследовании отмечается, что документальных источников, которые достоверно и убедительно свидетельствовали о том, что было толчком для Ильи Кливака прибыть с идеей миссионерства нет. Однако, на основе имеющихся сведений возникают определённые версии. В частности, современные историки А. Музычко и Т. Винцовский склоняются к мнению, что приезд священника в Одессу был осуществлён по инициативе митрополита Андрея Шептицкого.

Прибыв в Одессу, Илья Кливак погрузился в церковную и общественную деятельность. Акцентируется внимание на основных аспектах деятельности священнослужителя на Одещине. Основываясь на информации из источников делаем вывод, что приоритетным заданием Ильи Кливака было построить храм для переселенцев из Западной Украины. Это необходимо было и для привлечения верующих к Греко-католической церкви. Несмотря, на активную деятельность И. Кливаку не удалось реализовать намеченные планы, так как в начале 1919 г. он выехал из Одессы.

И. Кливак и его прихожане неоднократно обращались к митрополиту УГКЦ А. Шептицкому с просьбой о помощи в деле возведения храма для верующих. Благодаря письмам священника к митрополиту мы черпаем сведения о действиях И. Кливака, нацеленных на сбор средств на храм.

Обращается внимание на то, что именно благодаря ходатайству А. Шептицкого власть в Одессе выделила место для построения греко-католического храма на территории современного Херсонского сквера.

В публикации отмечены и другие мероприятия, которые осуществлял И. Кливак для распространения влияния УГКЦ на юге Украины. Для реализации этой цели, он читал лекции в университете, публиковал многочисленные статьи на религиозную тематику.

Важным аспектом деятельности И. Кливака в Одессе была его общественная работа. Священнослужитель принимал активное участие в деятельности Украинского комитета помощи переселенцам с западноукраинских земель. Проблемы, которые он пытался решать с другими единомышленниками в Комитете это – безработица, болезни, отсутствие жилья.

Имеющиеся источники не дают возможности раскрыть истинные причины, которые заставили священнослужителя уехать из Одессы и уже продолжить свою просветительскую и проповедническую деятельность на территории Западной Украины. Вероятно в период большевистского режима ему было опасно оставаться в городе. Поэтому, скорее всего, в начале 1919 г. он уехал из Одессы.

Вскоре И. Кливак был обвинён в так называемой «антигосударственной деятельности». Священнослужитель был приговорён к лишению свободы, где в концлагере и умирает.

Ключевые слова: священнослужитель, проповедническая деятельность, миссионерская деятельность, греко-католическая церковь.

Рецензент: Н.М.Діанова, д.і.н., професор (Одеський національний університет імені І.І.Мечникова).

УДК 94(477.74):355«1914/1945»

Олена Штепко

ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ ОСТРОВУ ЗМІЙНИЙ: ЗАЛУЧЕННЯ ОСТРІВНОГО ПРОСТОРУ У СВІТОВІ ВІЙНИ

У статті розглядаються відомі випадки застосування географічного та оперативного простору острова Зміїного у військових подіях Першої та Другої Світових війн, здійснюється їх інтерпретація та аналіз. Виявлені основні риси освоєння острова, які були притаманні цьому періоду часу та формували особливості використання острівного простору. На підставі широкого комплексу письмових джерел різного походження відтворено хід та бачення подій очима не тільки наших співвітчизників, а й інших володарів острова.

Ключові слова: острів Зміїний, крейсер, підводний човен, мінні банки, маяк.

Період XVIII – XIX ст. в історичному розвитку острову Зміїного став часом встановлення нового напрямку в історії його культурного освоєння – військового, який із самого початку привнесла в цей регіон Російська імперія, а пізніше, після Кримської війни, цю «пальму першості» перехопила Османська Порта. Тому протягом майже всього XX ст. у планах сусідніх держав щодо острову Зміїного домінувала військова парадигма: спочатку Перша, а потім і Друга Світові війни не могли принести в історію острова нічого іншого, крім залучення до конфліктів.

Під час Першої світової війни острів Зміїний відіграв переважно роль природного орієнтира для кораблів російського та німецько-турецького флотів в період бойових дій, приблизно аналогічну XVIII ст.²⁴⁸. Пояснюється це перш за все примітивністю засобів навігації та зв'язку: не дивлячись на появу радіо, система зв'язку і навігації бойових кораблів того часу залишалася на рівні вітрильного флоту часів російсько-турецьких «катерининських» воєн.

²⁴⁸ Штепко О.Ю. Битва у о. Фидониси (Змеїний) 3 июля 1788 года: стратегический аспект// Труды НОВИК – Вып. I. – Одесса, 2007. – С. 36-40.